

УДК 94(395.5)''-01''

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2025.58.13698>

МАЛА ВІРМЕНІЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ II ст. до н. е.: ЗАБУТА ДЕРЖАВА.

Сергій ЛИТОВЧЕНКО

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
кафедра стародавнього світу та середніх віків
пл. Свободи, 4, м. Харків, 61022
e-mail: s.d.litovchenko@karazin.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7602-9534>

Участь вірменського “сатрапа” Мітрідата у загальномалоазійському конфлікті 182–179 рр. до н. е. можна віднести до одного з найбільш контраверсійних моментів історії Малої Азії в першій половині II ст. до н. е. Особливості тексту Полібія, який повідомляє про цю подію, свідчать про те, що ми маємо справу не з цитуванням дипломатичних документів, а тільки з достатньо вільним переказом. Можна вважати, що в джерелі згадується тільки один Мітрідат, саме сатрап Вірменії. Цей Мітрідат не міг бути володарем вірменського царства Софена, через те, що нам відомий софенський цар Заріадр, тому неможливо пояснити, чому Мітрідат втратив царський титул. Найбільш складною є проблема статусу Мітрідата, тому що титул “сатрап” обґрунтовано сприймається дослідниками як ознака залежності. Але ми не можемо бути впевнені, що Полібій точно передав справжній титул Мітрідата. Так, наприклад, у тому ж уривку Полібій не називає царем Артаксія (Арташеса) I, хоча він носив цей титул. З іншого боку, Мітрідат за умовами договору виступає як повністю незалежний правитель, який заключає міжнародні угоди, має власну скарбницю та фінансові зобов'язання, контролює значні військові сили. Але правителі Малої Вірменії не мали титулу “цар” аж до середини I ст. до н. е., ситуація не дивна для Малої Азії. Вірогідно, саме про це казав Страбон, коли визначив, що Малою Вірменією завжди керували династи. Однак термін “династ” був в тексті Полібія застосований для позначення інших правителів, які також були присутні в тексті угоди, але не брали безпосередньої участі у війні, у тому числі й Артаксія I. Тому, на нашу думку, Полібій, або його джерело, були вимушені використати титул “сатрап”. Але вибір саме цього рідкісного терміну був викликаний не тим, що він мав відтінок підлеглості, а тим що в цьому регіоні та саме в цей час цей титул вважався спадковим та не свідчив про залежність, про що говорить двомовний напис, знайдений біля Агача-Кале. Маловірогідно, але можна навіть припустити, що Мітрідат міг насправді носити титул “сатрап”, але це було не ознакою його залежного становища, а даниною традиції, яка мала коріння у далекому ахеменідському минулому регіону.

Ключові слова: Мала Вірменія, сатрап, Велика Вірменія, Мітрідат, Артаксій, еллінізм, Понт, Селевкіді.

Мала Вірменія, держава, розташована на північному сході Малої Азії, лише зрідка потрапляла до поля зору античних істориків, й, відповідно, сучасних дослідників¹. Це зрозуміло як для II ст. до н. е., коли цей регіон був майже невідомим для греко-римських авторів, так й для I ст. до н. е., коли на тлі швидкозростаючих регіональних імперій Понта та Великої Вірменії, в умовах становлення супердержав Риму та Парфії, Мала Вірменія не могла займати помітне місце в історичних хроніках. Але в саме той час роль невеликих державних об'єднань часто виходить за межі пасивних свідків зіткнення сильних гравців на міжнародній арені. Іноді периферійні сусіди великих держав ставали чимось більшим, ніж просто джерелом ресурсів та зовнішньополітичним інструментом. Доля Малої Вірменії у першій половині II ст. до н. е. може, на нашу думку, стати ілюстрацією механізму розвитку міждержавних відносин в умовах занепаду Селевкідської імперії та формування нових регіональних гравців.

Повна реконструкція історії Малої Вірменії у першій половині II ст. до н. е., враховуючи теперішній стан джерел, не є можливою, але цього не можна сказати про залученість держави у міжнародні відносини у Малій Азії. Саме можлива участь Малої Вірменії у пергамо-понтійській війні 182–179 рр. до н. е. викликала велику кількість суперечливих гіпотез та припущень. Але, на нашу думку, неузгодженість серед дослідників викликана, в першу чергу, тим, що майже ніхто з науковців не намагався розібратися саме з історією Малої Вірменії, використовуючи її тільки як допоміжний інструмент. Звернувши увагу на історію Малої Вірменії, стане можливим з'ясувати не тільки важливі обставини конфлікту, але й особливості розвитку регіональних держав сходу Малої Азії.

¹ Історія Малої Вірменії в елліністичну епоху майже не привертала уваги сучасних дослідників. Нам відомо лише декілька статей, присвячених безпосередньо історії Маловірменського царства, але переважно в I ст. до н. е.: Евгений Молев, “Малая Армения и Митридат Евпатор”, *Проблемы античной истории и культуры*, под ред. Бориса Пиотровского, ч. 1. (Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1979), 185–190; Luis Ballesteros Pastor, “The Satrapy of Western Armenia in the Mithridatid Kingdom”. *Mobility in Research on the Black Sea (Tasi, July 5–10, 2015)*, edited by Victor Cojocaru and Alexander Rubel. (Cluj-Napoca: Mega, 2016), 288–303.

Про події 179 року до н. е. розповідає тільки Полібій, який в невеликому уривку розповідає про умови договору між країнами Малої Азії та двічі згадує ім'я Мітрідата. Вперше поряд з понтіїським царем Фарнаком: “εθρήνην ὑπάρχειν Εὐμένει καὶ Προυσίῃ καὶ ριάρθῳ πρὸς Φαρνάκην καὶ Μιθριδάτην ἐὸς τὴν πάντα χρόνον² (Polib. 25.2.3)”, вдруге окремо: “πεγρᾶφι δὲ καὶ Μιθριδάτῃ τῷ τῆς Ῥμενίας σατράπῃ τριακόσια τάλαντα, διότι παραβρῆς τρὲς πρὸς Εὐμένην συνθήκας πολέμησεν ριάρθῳ⁴ (Polib. 25.2.11)”.

На сьогодні існує декілька гіпотез щодо постаті/постатей цього Мітрідата. Б. Нізе вирішив, що в уривку згадується два Мітрідата – брат Фарнака у першому випадку та сатрап Вірменії у другому⁵. До цієї думки доєднався Ф. Уолбенк⁶. Б. МкГінг припустив, що Мітрідат в обох випадках може бути сатрапом Вірменії⁷. А нещодавно було переконливо доведено, що в переказі тексту угоди Полібій двічі згадує одного того ж Мітрідата⁸. Залишилося тільки питання, про якого саме Мітрідата йде мова, про брата Фарнака I – майбутнього понтіїського царя Мітрідата IV або про вірменського сатрапа Мітрідата. Л. Балестерос Пастор наполягає, що в тексті двічі згадується саме царський брат, який був одночасно призначений сатрапом Малої Вірменії, з чого робиться висновок, що ця держава вже на початку II ст. до н. е. входила до складу Понтіїського царства⁹. Більшість дослідників все ж таки вважає, що Мітрідат був саме вірменським сатрапом, а не понтіїським принцем¹⁰, навіть ті, що знайомі з роботою Л. Балестероса Пастора¹¹. Дійсно, для звичайного понтіїського намісника Мітрідат діяв достатньо незалежно: він мав окремі домовленості з пергамським царем Євменом¹², мав особисті фінансові ресурси, з яких повинен був сплатити репарації, мав власні збройні сили та згадувався поряд з понтіїським царем на початку угоди. Треба звернути увагу й на вказівку А. Джошкуна, що у цей час призначення сатрапів у Понті не зафіксовано¹³. Тому можна вважати Мітрідата саме “сатрапом Вірменії”, який не мав безпосереднього відношення до родини понтіїського царя¹⁴.

² “Хай назавжди буде мир між Євменом, Пруссієм, Аріаратом та Фарнаком та Мітрідатом”.

³ Тут і далі переклад авт. – С. Д.

⁴ “Також було наказано Мітрідату, сатрапу Вірменії, сплатити триста талантів, тому що він порушив договір з Євменом і воював з Аріаратом”.

⁵ Benedikt Niese, *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea*, t. 3. (Gotha: Perthes, 1903), 78, Amn. 2.

⁶ Frank William Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*. v. 3. (Oxford: The Clarendon Press, 1979), 271.

⁷ Brian McGing, *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontus*. (Leiden: Brill, 1986), 28.

⁸ Heinz Heinen, “Die Anfänge der Beziehungen Roms zum nördlichen Schwarzmeerraum. Die Romfreundschaft der Chersonesiten (IOSPE 12 402)”. *Roms auswärtige Freunde in der späten Republik und im frühen Prinzipat*, edited by Altay Coşkun. (Göttingen: Duehrkoph & Radicke, 2005), 47 n. 57. Хоча залишаються дослідники, які вбачають у тексті двох різних Мітрідатів: Malcolm Errington, *Die Staatsverträge des Altertums. Bd. 4: Die Verträge der griechisch-römischen Welt von ca. 200 v. Chr. bis zum Beginn der Kaiserzeit*. (München: Verlag C.H.Beck, 2020), 179.

⁹ Luis Ballesteros Pastor, *Pompeyo Trogo, Justino y Mitridates. Comentario al Epítome de las Historias Filípicas (37,1,6 – 38,8,1)*. (Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag, 2013), 188; Luis Ballesteros Pastor, “Los príncipes del Ponto. La política onomástica de Mitridates Eupátor como factor de propaganda dinástica”. *Revue des études anciennes* 117, 2 (2015): 430–431; Ballesteros Pastor, “The Satrapy of Western Armenia in the Mithridatid Kingdom”, 276–277, 280. В останній статті автор навіть намагається довести, що Вірменія була складовою офіційної назви Понтіїського царства.

¹⁰ Lee Patterson, “Rome’s Relationship with Artaxias I of Armenia”. *Ancient History Bulletin* 15.4 (2001): 156, n. 6; Heinen, “Die Anfänge der Beziehungen Roms zum nördlichen Schwarzmeerraum. Die Romfreundschaft der Chersonesiten (IOSPE 12 402)”, 47; Giusto Traina, “Rois ou dynastes? Les territoires arméniens à l’époque d’Antiochos III”. *Antiochos III et l’Orient : journées d’études franco-allemandes, Nancy 6–8 juin 2016*, edited by Christophe Feyel and Laetitia Graslin-Thomé. (Nancy : ADRA ; Paris : De Boccard, 2017), 383; Germain Payen, *Dans l’ombre des empires. Les suites géopolitiques du traité d’Apamée en Anatolie*. (Québec: Presses de l’Université Laval, 2020), 169, not. 596; Germain Payen, “La guerre d’Eumène II et ses alliés contre Pharnace (182–179 av. J.-C.). Problèmes et lectures géopolitiques des suites du traité d’Apamée”. *Dialogues d’histoire ancienne. Suppl.* 22 (2021): 163–164.

¹¹ Altay Coşkun, “Philologische, genealogische und politische Überlegungen zu Ardys und Mithradates, zwei Söhnen des Antiochos Megasthenes (Liv. 33,19,9)”. *Latomus* 75/4 (2016): 851–852, Amn. 5.

¹² Errington, *Die Staatsverträge des Altertums*, 129.

¹³ Coşkun, “Philologische, genealogische und politische Überlegungen zu Ardys und Mithradates, zwei Söhnen des Antiochos Megasthenes (Liv. 33,19,9)”, 851–852, Amn. 5.

¹⁴ Треба зауважити, що існує ще декілька атрибуцій Мітрідата на базі нумізматичного матеріалу. Так, наприклад, Е. Бабелон вважав його “каппадокійським князем”: Ernest Babelon, *Les rois de Syrie, d’Arménie et de Commagène*. (Paris: C. Rollin & Feuervant, 1890), CCXII. Найбільш цікавим є припущення Ф. Ковача (Frank Kovacs, *Armenian Coinage in the Classical Period*. (Lancaster, Pennsylvania: Classical Numismatic Group, 2016), 49), що існувало два Мітрідата: один племінник Антиоха III, який отримав Малу Вірменію наприкінці III ст. до н. е. (див. нижче), другий – сатрап, який фігурує в угоді 179 р. до н. е. На думку дослідника, одному з цих Мітрідатів належать дві монети, на одній з яких є напис арамейською (mtrdt). Раніше ця монета приписувалася понтіїському цареві Мітрідату I Ктісту, але Ф. Ковач вважає, головне вбрання більше підходить сатрапу, а не цареві, а шрифт напису ідентичний до написів на монетах сатрапів та вірменського царя Арташеса I. Нажаль, ця версія базується тільки на непрямих доказах, тому до знахідок значної серії монет не може бути взята до уваги.

Не менш важливою є чітка територіальна локалізація “Вірменії”, “сатрапом” якої був Мітрідат. Хоронім “Вірменія” у даному випадку може мати два пояснення: мова може йти або про Малу Вірменію, або про Софену. Те, що Полібій згадує Артаксія (Арташеса)¹⁵, царя Великої Вірменії, дозволяє нам відразу відкинути третій варіант¹⁶. Версію Софени вперше, наскільки нам відомо, висунув, але не розтлумачив Б. Нізе¹⁷. Цю гіпотезу підтримав О. Моркхольм, але знову без пояснення¹⁸. Тільки в статті Л. Паттерсона з’явилася розгорнута аргументація на користь Софени¹⁹. Дослідник поєднав думку О. Моркхольма з припущенням Т. Рейнака, що Мітрідат – сатрап Вірменії тотожний з іншим Мітрідатом, який за відомостями Полібія (Polib. 8.23.3) був племінником селевкідського царя Антіоха III²⁰. Цього царського родича пропонували на місце вірменського царя Ксеркса, столицю якого Арсамосату осадив Антіох III. Але конфлікт з Ксерксом було вирішено, селевкідський цар віддав власну сестру, до того ж матір Мітрідата²¹, заміж за вірменського царя. Через те, що Арсамосата знаходилася у Софені, Ксеркса вважають саме софенським царем²², а Мітрідат, начебто, зміг пізніше отримати владу в державі вітчима та вступити у пергамо-понтійську війну²³. Незважаючи на те, що нещодавно до цієї ж думки доєднався й відомий фахівець з історії давнього Південного Кавказу Дж. Траїна²⁴, версія Софени все ж таки не стала домінуючою, та, на нашу думку, маловигоідна. З іншого боку, противники цієї гіпотези майже не висувують контраргументів²⁵, а в деяких дослідників ще залишаються сумніви²⁶, що вимагає підсилення аргументації на користь Малої Вірменії. По-перше, Софену в античних джерелах ніколи не називали Вірменією²⁷. По-друге, Мітрідат не міг безпосередньо наслідувати Ксерксу, через те, що Антіох III передав Софену Заріадру²⁸. По-третє, згідно зі Страбоном, Заріадр після Апамейського миру проголосив себе царем, тому, навіть якщо

¹⁵ “περιελήφθησαν δὲ τὰς συνθήκας τὸν μὲν κατὰ τὴν σίαν δυναστὸν ῥαξίας Α τὰς πλείστης ῤμενίας ῥχων καὶ κουσίλοχος,” (Polib. 25.2.12). “В договір були включені наступні з династій Азії – Артаксій, правитель більшої частини Вірменії, та Акусілох”.

¹⁶ Гіпотетично, “Вірменією” Полібія можна було б вважати й ще одну державу, на чолі якої стояли представники вірменської династії Оронтидів – Коммагену. У 179 році до н.е. Коммагена ще не відокремилася від держави Селевкідів, напад на Каппадокію з території Коммагени був технічно можливим, а серед царів цієї держави пізніше був правитель на ім’я Мітрідат. Але Коммагену ніколи не називали в джерелах Вірменією, до того ж селевкідський намісник країни мав титул не сатрап, а, вигоідно, епістат: Laurent Capdetrey, *Le pouvoir séleucide. Territoire, administration, finances d’un royaume hellénistique (312–129 avant J.-C.)*. (Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2007), 245.

¹⁷ Niese, *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea*, 78.

¹⁸ Otto Mørkholm, *Antiochus IV of Syria*. (Copenhagen: Gyldendal, 1966), 29, n. 35.

¹⁹ Patterson, “Rome’s Relationship with Artaxias I of Armenia”, 156, n. 6.

²⁰ Théodore Reinach, *Mithridate Eupator, roi de Pont*. (Paris: Firmin-Didot et cie, 1896), 41, n. 1. Треба зауважити, що Т. Рейнак вважав цього Мітрідата саме царем Малої Вірменії, а не Софени.

²¹ Benjamin Scolnic, “ντίπατρος δελφιδᾶς: Was Antipatros son of Epigonos of Telmessos the “Nephew” of Antiochos III?”. *Dialogues d’histoire ancienne* 48/2 (2022): 177.

²² Ronald Syme, *Anatolica. Studies in Strabo*, edited by Anthony Birley. (Oxford: Clarendon Press, 1995), 104; Marie-Louise Chaumont and Giusto Traina, “Les Arméniens entre l’Iran et le monde gréco-romain (Ve siècle av. J.-C. – vers 300 ap. J.-C.)”. *Histoire du peuple arménien*, edited by Gérard Dédéyan. (Toulouse: Privat, 2007), 113; David Engels, “Antiochos III. der Große und sein Reich. Überlegungen zur ‘Feudalisierung’ der seleukidischen Peripherie”. *Orient und Okzident in hellenistischer Zeit*, edited by Friedhelm Hofmann and Karin Stella Schmidt. (Vaterstetten: Verlag Patrick Brosse, 2014), 38; Michał Marciak, *Sophene, Gordyene, and Adiabene. Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*. (Leiden, Boston: Brill, 2017), 117. Хоча досі можна зустріти думку, що Мітрідата пропонували на престол саме Малої Вірменії, див: Катерина Берзон и Олег Габелко, “МефномбуЯб как средство династической политики в эллинистическом мире”. *Вестник древней истории* 78/2 (2018): 59, прим. 87. Цікаво, що деякі дослідники, незважаючи на чіткі вказівки Полібія, старанно відмовляються називати Ксеркса царем: Paul Kosmin, *The Land of the Elephant Kings: Space, Territory, and Ideology in the Seleucid Empire*. (Cambridge, MA–London: Harvard University Press, 2014), 20, 36, 156–157, 164.

²³ Patterson, “Rome’s Relationship with Artaxias I of Armenia”, 156, n. 6. Алтай Джошкун вважає, що Мітрідат отримав владу саме в Малий Вірменії: Coşkun, “Philologische, genealogische und politische Überlegungen zu Ardys und Mithradates, zwei Söhnen des Antiochos Megas (Liv. 33,19,9)”, 852, 861.

²⁴ Traina, “Rois ou dynastes? Les territoires arméniens à l’époque d’Antiochos III”, 383.

²⁵ Martin Schottky, *Media Atropatene und Groß-Armenien in hellenistischer Zeit*. (Bonn: Habelt, 1989), 192; Marciak, *Sophene, Gordyene, and Adiabene. Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*, 128, n. 105. М. Марчак помилково використав для характеристики Мітрідата вислів “правитель більшої частини Вірменії”, яким Полібій насправді охарактеризував Артаксія (Арташеса I).

²⁶ Federicomaria Muccioli, *Gli epiteti ufficiali dei re ellenistici*. (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 2013), 229 n. 436; Payen, *Dans l’ombre des empires. Les suites géopolitiques du traité d’Apamée en Anatolie*, 171.

²⁷ Л. Баллестерос Пастор припустив, що іноді Софену в джерелах називали Малою Вірменією: Luis Ballesteros Pastor, “Pontus and Sophene in the Late Hellenistic Period: the King Arsaces and the Prince Arcathias”. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 226 (2023), 107, n. 25. Але у всіх випадках, які наводить дослідник, мова йде саме про Малу Вірменію, а не про Софену.

²⁸ Marciak, *Sophene, Gordyene, and Adiabene. Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*, 123.

Мітрідату якимось чином вдалося зайняти престол Софени після уявного зникнення Заріадра, не зрозуміло, чому він відмовився від царського титулу²⁹. Таким чином, “Вірменією” “сатрапа” Мітрідата може бути тільки Мала Вірменія, четверта вірменська держава античної доби. Відсутність повної назви – “Вірменія” замість “Малої Вірменії” не повинна дивувати, тому що у часи Полібія повної назви або не існувало³⁰, або она була невідома грецьким та римським авторам.

Найбільш складною, безумовно, є проблема пояснення титулу Мітрідата. На нашу думку, саме використання Полібієм терміну “сатрап” викликало дискусію щодо статусу Малої Вірменії. Навіть вчені, які тільки мимохідь торкалися постаті Мітрідата, звертали увагу на його незвичний титул³¹. Цей термін, рідкісний для Полібія, має стійкі семантичні ознаки підлеглості, що спонукало дослідників шукати уявного сюзерена Мітрідата або навмисне приниження статусу Мітрідата у джерелі³².

У першу чергу, треба погодитися з думкою Х. Хайнена, що Полібій не цитує текст угоди, а тільки переказує його. На наш погляд, цей переказ достатньо вільно поводиться з термінами, у першу чергу, з титулатурою правителів. Так, наприклад, жодного разу не названи царями Фарнак, Евмен та Прусій, але Аріарат та Морзій цим титулом позначені. Інші володарі Азії та Європи, що згадані в уривку, також не називаються царями, для них Полібій використовує термін “династи”. Найбільш показова ситуація з Артаксієм I, царем Великої Вірменії. Незважаючи на те, що цей правитель отримав царський титул після Апамейського миру³³, Полібій спочатку включає його до списку “династів”, а потім, в уточненні, що стосується безпосередньо Артаксія I, знов таки не називає його царем. Замість повністю прийнятного у цьому випадку титулу “цар”, Полібій використовує слово “архон”. В тих частинах “Загальної історії”, що збереглися, цей термін зустрічається більше ніж 60 разів³⁴, але у всіх випадках, крім нашого, він має відношення до грецьких або римських посадових осіб, або просто керівників та правителів різного рівня. Також очевидно, що слово “архон” не тотожне терміну “цар”, про що свідчить уривок, який містить одному реченні ці два слова поряд (Polib, 6, 7, 3). Хоча зрозуміло, що у нашому випадку “архон” не титул, а просто синонім правителя, але для читача досі дивно виглядало використання цього слова саме для позначення володаря далекої східної країни. Тому викликає великі сумніви не тільки те, що Артаксій I був названий архоном в оригінальному тексті угоди, але й те, що це слово було обрано Полібієм навмисно, з намаганням відобразити особливості статусу вірменського царя³⁵.

Можна припустити, що не може бути стійкої впевненості, що в тексті угоди використовувався саме термін “сатрап”³⁶. З іншого боку, хоча цей титул дійсно існував в державі Селевкідів, його частіше за все використовували для позначення царських намісників на сході країни³⁷. До того ж треба згадати, що під час адміністративної реформи Антіох III відмовився від використання терміну “сатрап”, замінивши його титулом “стратег”³⁸. Саме стратегами називає Страбон селевкідських

²⁹ Germain Payen, “L’influence séleucide sur les dynasties anatoliennes après le traité d’Apamée”. *Rome and the Seleukid East. Selected Papers from the Seleukid Study Day V, Brussels, 21–23 August 2015*, edited by Altay Coşkun and David Engels. (Leuven: Peeters, 2019): 286; Payen, “La guerre d’Eumène II et ses alliés contre Pharnace (182–179 av. J.-C.). Problèmes et lectures géopolitiques des suites du traité d’Apamée”, 163.

³⁰ Ballesteros Pastor, “The Satrapy of Western Armenia in the Mithridatid Kingdom”, 274, n. 5.

³¹ Schottky, *Media Atropatene und Groß-Armenien in hellenistischer Zeit*, 192; Muccioli, *Gli epiteti ufficiali dei re ellenistici*, 229 n. 436; Errington, *Die Staatsverträge des Altertums*, 129.

³² Stanley Burstein, “The Aftermath of the Peace of Apamea”. *American journal of ancient history* 5, 1 (1980): 1; Patterson, “Rome’s Relationship with Artaxias I of Armenia”, 158; Coşkun, “Philologische, genealogische und politische Überlegungen zu Ardys und Mithradates, zwei Söhnen des Antiochos Megas (Liv. 33,19,9)”, 861; Payen, “La guerre d’Eumène II et ses alliés contre Pharnace (182–179 av. J.-C.). Problèmes et lectures géopolitiques des suites du traité d’Apamée”, 165.

³³ Patterson, “Rome’s Relationship with Artaxias I of Armenia”, 158.

³⁴ Christian-Friedrich Collatz, Melsene Gützlaf and Hadwig Helms, *Polybios-Lexikon*, b. 1. 1. (Berlin: Akademie Verlag, 2000), 230.

³⁵ Довіра до повідомлень Полібія настільки значна в науковому світі, що відсутність титулу “цар” біля імені вірменського царя призвела до виникнення гіпотез про втрату Артаксієм I царського титулу або про його невизнання: Schottky, *Media Atropatene und Groß-Armenien in hellenistischer Zeit*, 192; Jörn Kobes, *Kleine Könige: Untersuchungen zu den Lokaldynastien im hellenistischen Kleinasien (323–188 v.Chr.)*. (St. Katharinen: Scripta Mercaturae, 1996.), 36; Traina, “Rois ou dynastes? Les territoires arméniens à l’époque d’Antiochos III”, 383.

³⁶ Сумнів щодо правильного використання терміну “сатрап” Полібієм висловив М. Еррінгтон: Errington, *Die Staatsverträge des Altertums*, 129.

³⁷ Capdetrey, *Le pouvoir séleucide. Territoire, administration, finances d’un royaume hellénistique (312–129 avant J.-C.)*, 287, 294.

³⁸ Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*. (Washington: Georgetown University Press, 1963), 76; Capdetrey, *Le pouvoir séleucide. Territoire, administration, finances d’un royaume hellénistique (312–129 avant J.-C.)*, 293.

намісників Софени та Великої Вірменії (Strabo 11, 14, 15). Тому саме такий титул можна було б очікувати, якщо б Мітрідат зберігав вірність Селевкідам. Хоча дослідники досі не встановили всі сатрапії та стратегії Селевкідів³⁹, жодного натяку на існування окремої селевкідської сатрапії на території Малої Вірменії в нас нема. Очевидно, що й розмірами ця невелика країна не відповідала іншим сатрапіям царства.

Але, як слушно зауважив Ж. Пайен⁴⁰, просто відкидати термін “сатрап” без пояснень неможливо, в першу чергу, через те, що на відміну від термінів “архон” та “династ”, які зустрічаються в тексті джерела достатньо часто, термін “сатрап” Полібій використовує тільки чотири рази⁴¹. Сам дослідник пропонує або погодитися з тим, що в джерелі використовується справжній титул Мітрідата, тоді його можна вважати представником Селевкідів, який ще не затвердив свою незалежність, або припускає, що “сатрап” може бути перекладом вірменського терміну “нахарар”⁴². На нашу думку, обидві гіпотези не можуть бути прийняті беззаперечно. Як вже було сказано раніше, в нас немає ніякої інформації про селевкідську сатрапію Мала Вірменія, а Мітрідат, якщо він залишався підданим Селевкідів, скоріше носив би титул “стратег”. Також викликає великі сумніви, що в угоді давньогрецькою мовою, яку підписали елліністичні монархи, вказувався переклад з вірменської мови, а не більш звичний для греків термін. Якщо сам Полібій обрав цей термін, то маловірогідно, що грек, по-перше, розумів, по-друге, бажав перекладати варварський титул⁴³.

Насамперед необхідно звернути увагу на чітку вказівку Страбона на статус Малої Вірменії, яку рідко використовують у зв'язку з подіями 179 р. до н. е.: “δυνασταὶ δὲ ἡμεῖς κατὰ τὴν Σωφηνήν, τότε μὲν φίλοι τοῖς ἑλλήσις ῥωμαιοῖς δυναταὶ τότε δὲ ὁδοιποροῦντες.”⁴⁴ (Strabo, 12,3,28). Цілком очевидно, що висловлювання Страбона відноситься не до його часу, а до періоду не раніше II ст. до н. е. Із середини I ст. до н. е. на чолі Малої Вірменії були саме царі, які до Великої Вірменії не мали відношення і не були представниками місцевої династії. Про жодні зв'язки з Великою Вірменією в цей період ми не знаємо. З кінця II ст. до н. е. Мала Вірменія була частиною володінь Мітрідата VI Євпатора, тому влада в країні належала родичам понтійського царя. Таким чином, ситуація, описана Страбоном, можлива лише у період до кінця II ст. до н. е., у тому числі і в часи загальномалоазійської війни. У уривку слід звернути увагу на два важливі моменти. В першу чергу, це те, що єдина країна, від якої іноді залежала Мала Вірменія, це не Понт чи Каппадокія, а Велика Вірменія. Що, до речі, не означає неможливість перебування свого часу країни в залежності від Селевкідів, тому що до Апамейського миру якогось самостійного державного утворення на цих землях могло й не бути⁴⁵. При цьому Страбон наголошує, що залежність була не постійною. І другий, безумовно вирішальний момент, це те, що Страбон називає правителів Малої Вірменії саме “династами”. У джерелі термін “династ” зустрічається 25 разів і практично завжди означає самостійного правителя, проте менш значного, ніж цар. Неодноразово можна побачити, як у “Географії” титули “цар” та “династ” стоять поруч (Strabo, 1, 2, 32; 12, 3, 1; 16, 1, 11; 17, 3, 25). При цьому найчастіше Страбон згадує “династів” саме в Азії – 14 разів. Цілком ймовірно, що терміном “династ” в більшості випадків позначався особливий тип спадкового правителя⁴⁶, що контролює невелику територію. У III ст. до н. е. династи входили в систему управління держави Селевкідів, проте деякі змогли здобути незалежність у період послаблення центральної влади⁴⁷. Таким чином, їх статус не обов'язково означав залежність, як і титул цар не завжди свідчив про повну суверенність правителя, як у випадку з Ксерксом

³⁹ Capdetrey, *Le pouvoir séleucide. Territoire, administration, finances d'un royaume hellénistique (312–129 avant J.-C.)*, 229–235.

⁴⁰ Payen, “La guerre d'Eumène II et ses alliés contre Pharnace (182–179 av. J.-C.). Problèmes et lectures géopolitiques des suites du traité d'Apamée”, 165.

⁴¹ Christian-Friedrich Collatz, Melsene Gützlaf and Hadwig Helms, *Polybios-Lexikon*, b. 3. 1. (Berlin: Akademie Verlag, 2002), 20.

⁴² Payen, *Dans l'ombre des empires. Les suites géopolitiques du traité d'Apamée en Anatolie*, 122; Payen, “La guerre d'Eumène II et ses alliés contre Pharnace (182–179 av. J.-C.). Problèmes et lectures géopolitiques des suites du traité d'Apamée”, 165.

⁴³ Contra: Traina, “Rois ou dynastes? Les territoires armeniens à l'époque d'Antiochos III”, 384.

⁴⁴ “Династи завжди утримували владу над [Малою Вірменією], як і над Софеною, іноді у дружбі з іншими вірменами, іноді діючи самостійно”.

⁴⁵ Хоча є думка, щоправда, ніяк не аргументована, що Мала Вірменія отримала незалежність навіть раніше за інші вірменські держави: Nicholas Adontz, *Armenia in the Period of Justinian: the Political Conditions Based on the Naxarar System*, edited by Nina Garsoïan. (Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970), 55–56.

⁴⁶ Kobes, *Kleine Könige: Untersuchungen zu den Lokaldynasten im hellenistischen Kleinasien (323–188 v.Chr.)*, 40–41.

⁴⁷ Capdetrey, *Le pouvoir séleucide. Territoire, administration, finances d'un royaume hellénistique (312–129 avant J.-C.)*, 112–133; Payen, *Dans l'ombre des empires. Les suites géopolitiques du traité d'Apamée en Anatolie*, 27–28.

Вірменським⁴⁸. Очевидно, багато спадкових малоазійських правителів в епоху еллінізму не бачили необхідності або не мали змоги проголосити себе царями⁴⁹. При цьому, це стосується як галатів, вождів яких наші джерела тривалий час називали тетрархами, але й, мабуть, правителів Малої Вірменії до середини I ст. до н. е. Отже, у 179 р. до н. е. Мітрідат не мав царського титулу і міг би бути названий династом, проте Полібій використав слово “династи” по відношенню до Артаксія Вірменського (який саме царем вже був), Акусилоха і сарматського правителя Гатала, тому був змушений застосувати до Мітрідата інший термін. Однак термін “династ”, наскільки нам відомо, в епоху еллінізму майже не зустрічався як безпосередньо титул конкретного правителя⁵⁰, а Мітрідат мав носити якийсь титул. Але вибір Полібієм саме рідкісного титулу “сатрап” може мати, на наш погляд, раціональне пояснення.

Дещо прояснити ситуацію з титулатурою місцевих володарів може двомовний напис з Акчакале (Туреччина, провінція Сівас), який, наскільки нам відомо, майже не залучався для аналізу угоди 179 р. до н. е. Цей напис, зроблений на скелі грецькою та арамейською мовами, має декілька різних варіантів читань, особливо арамейська частина, та достатньо широке датування: від IV ст. до н. е. до I ст. до н. е. Особливості грецького тексту все ж таки дозволяють датувати його кінцем III – початком II ст. до н. е.⁵¹. Арамейський текст зберігся дуже погано, що майже не дає можливості відновити його зміст, але грецька частина дозволяє провести достатньо впевнений аналіз напису. Ф. Кюмон висловив слушну думку, що автор напису погано володів грецькою мовою, чим можна пояснити помилки та особливості висловів⁵². Але це не заважає зрозуміти основний зміст тексту. Напис розповідає про будівництво стін Андомомом біля гробниць сатрапів Оромана та Аріюка⁵³. Титул “сатрап” в тексті дещо перековертаний, з дельтою (Δ) замість тау (Τ), але це пояснюється арамейським впливом⁵⁴. Головне, що ці сатрапи були не тільки представниками однієї династії⁵⁵ (Орман є сином Аріюка та батьком Аріюка молодшого), але й названі легітимними⁵⁶. До того ж в тексті повністю відсутні згадки про сюзерена цих сатрапів, якщо він взагалі існував. Ще Ф. Кюмон дійшов висновку, що згадані сатрапи є представниками локальної династії, які були майже повністю самостійні, але зберігали старий ахемідський титул “сатрап”, який вже втратив своє первісне значення як титул царського чиновника⁵⁷. Це дозволяє нам припустити, що в регіоні, до якого входила й Мала Вірменія⁵⁸, термін сатрап вже не мав ознак підлеглості, та використовувався як титул спадкового правителя-династа⁵⁹.

⁴⁸ Susan Sherwin-White and Amelie Kuhrt, *From Samarkand to Sardis: A New Approach to the Seleucid Empire*. (London: Duckworth, 1993), 192; Capdetrey, *Le pouvoir séleucide. Territoire, administration, finances d'un royaume hellénistique (312–129 avant J.-C.)*, 128; John Grainger, *Great Power Diplomacy in the Hellenistic World*. (London; New York: Routledge, 2017), 110; Traina, “Rois ou dynastes? Les territoires arméniens à l'époque d'Antiochos III”, 377–378.

⁴⁹ Kobes, *Kleine Könige: Untersuchungen zu den Lokaldynasten im hellenistischen Kleinasien (323–188 v.Chr.)*, 1.

⁵⁰ Ж. Пайен слушно зауважив, що термін “династ” був у цей час достатньо загальним та не мав юридичного значення: Payen, *Dans l'ombre des empires. Les suites géopolitiques du traité d'Apamée en Anatolie*, 27–29.

⁵¹ Franz Cumont, “Une inscription gréco-araméenne d'Asie Mineure”. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 49-1 (1905): 96. Хоча Липинський датує скоріше серединою – кінцем III ст. до н. е., а оригінал арамейського напису ще раніше: Edward Lipinski, *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics*. (Leuven: Leuven University Press, 1975), 208; Edward Lipinski, “The Greek-Aramaic inscriptions from Ağaça Kale”. *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, edited by Ekrem Akurgal*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978), 270.

⁵² Cumont, “Une inscription gréco-araméenne d'Asie Mineure”, 95.

⁵³ Lipinski, *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics*, 198; *Supplementum Epigraphicum Graecum*, edited by Harry Pleket and Ronald Stroud, v. 29. (Amsterdam: J.C.Gieben, Publisher, 1982), 386.

⁵⁴ Cumont, “Une inscription gréco-araméenne d'Asie Mineure”, 96.

⁵⁵ Hilmar Klinkott, “Satrapies of the Persian Empire in Asia Minor: Lydia, Caria, Lycia, Phrygia, and Cappadocia”. *The Oxford History of the Ancient Near East, v. 5: The Age of Persia*, edited by Karen Radner and Nadine Moeller. (New York: Oxford University Press, 2023), 630.

⁵⁶ Pierre Briant, *Histoire de l'empire perse. De Cyrus à Alexandre*. (Paris: Fayard, 1996), 896.

⁵⁷ Cumont, “Une inscription gréco-araméenne d'Asie Mineure”, 103–104; Hans Henning Osten, von der, “Aghaya Kaleh”. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 45.4 (1929): 278.

⁵⁸ Chaumont and Traina, “Les Arméniens entre l'Iran et le monde gréco-romain (Ve siècle av. J.-C. – vers 300 ap. J.-C.)”, 113.

⁵⁹ Припущення Е. Липінські, що в п'ятому (останньому) рядку арамейського тексту треба читати “сатрап Вірменії” (Lipinski, “The Greek-Aramaic inscriptions from Ağaça Kale”, 269) та твердження вченого, що під Вірменією треба розуміти саме Малу Вірменію (Lipinski, *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics*, 202), зрозуміло, значно підсилює нашу аргументацію. Але треба визнати, що гіпотеза Е. Липінські не знайшла підтримки сучасних дослідників: André Lemaire, “L'exploitation des sources ouest-sémitiques (araméennes, phéniciennes, hébraïques et minéennes)”. *Topoi. Orient-Occident Suppl.* 1 (1997): 314; André Lemaire, “Textes araméens d'Anatolie d'époque perse”, доступно 08 червня 2023, <http://www.achemenet.com/pdf/aramaic/cappadoce13.pdf>; Elspeth Dunsinberre, *Empire, Authority, and Autonomy in Achaemenid Anatolia*. (New York: Cambridge University Press, 2015), 64). Дійсно, у п'ятому рядку збереглося тільки п'ять знаків з чотирнадцяти,

Нам відомо, що в регіоні була значна кількість територій, що не входили до складу великих державних утворень та керувалися місцевими правителями. Саме за рахунок таких земель відбулося розширення Софени та Великої Вірменії після відокремлення від держави Селевкідів (Strabo, 11,14,5)⁶⁰. Однак, якщо вірити Страбону, Мала Вірменія до них не потрапила і, ймовірно, залишилася під владою місцевих династій. Вірогідно, що Полібій, який, як вже згадувалося, використав термін династ, міг обрати для Мітрідата інший подібний титул, що також був поширений у регіоні у III – початку II ст. до н. е. Маловірогідно, але теоретично можливо, що “сатрап” був справжнім титулом Мітрідата, який чомусь зберігся у переказі тексту угоди, на відміну від інших термінів та титулів. Але й у цьому випадку цей термін, скоріш за все, позначав не намісника верховного владики, а самостійного місцевого правителя.

Якщо титул “сатрап” у випадку з Мітрідатом не мав ознак залежності, це пояснює повну самостійність цього династа у зовнішньополітичних справах. Присутність в угоді Артаксія, яку іноді використовують як аргументацію на користь залежності Малої Вірменії від Великої Вірменії⁶¹, насправді не може бути свідченням його гегемонії над Мітрідатом⁶². В угоді присутні інші царі або династи (Акусилох та сармат Гатал), але це не означає, що Мітрідат залежав й від них. Полібій, або його джерело, розумів, що він згадує поспіль у тексті дві вірменські держави. Саме для того, щоб відокремити одну від іншої, в тексті дається пояснення, що Артаксій володів “більшою частиною Вірменії”. Треба, звичайно, враховувати, що між двома державами справді існували родинні зв’язки, про які говорить Страбон, вірний традиціям грецької історіографії у її прагненні підкреслювати генетичну спорідненість народів. Та й сама назва свідчить про те, що пам’ять про походження вірмен зберігалася. Але, незважаючи на близькість двох держав, нам невідомо жодного випадка спроби царів Великої Вірменії закріпитися на території свого західного сусіда⁶³. У античному світі відчуття етнічної спільності не обов’язково породжувало політичні наслідки.

Власне, тільки Артаксій I мав додаткове підґрунтя для того, щоб вважатися сюзереном Мітрідата. Усі інші претенденти на домінування над Малою Вірменією у першій половині II ст. до н. е. (Фарнак Понтійський, Аріарат Каппадокійський чи Селевкіді) отримали цю можливість від дослідників, які спиралися на традиційне трактування титулу “сатрап”. Якщо Мітрідат таким титулом насправді не володів, або титул, як ми намагалися продемонструвати, в цьому регіоні і у цей час мав інше семантичне значення, пошук держави, від якої залежала Мала Вірменія, втрачає актуальність. Можна наголосити, що у випадку, коли Мітрідат дійсно носив титул “сатрап”, це було не ознакою його залежного становища, а даниною традиції, яка мала коріння у далекому ахеменідському минулому регіону.

Історія Малої Вірменії може бути прикладом розвитку невеликих державних утворень Малої Азії після поразки Антіоха III та підписання Апамейського договору. Відмова римлян від встановлення прямого контролю над територіями, які вийшли з-під влади послаблених Селевкідів, призвела до зміцнення значної кількості місцевих династій. Деякі з яких поступово потрапляли у залежність до більш впливових сусідів, а деяким достатньо довгий час вдавалося зберігати самостійність. Саме такою локальною династією була держава Мітрідата у 80–70 рр. II ст. до н. е., яка мала змогу брати активну участь у міжнародних відносинах, як дипломатичну так і військову. Можливо, саме з військового союзу з Фарнаком I Понтійським почалося поступове зближення Малої Вірменії з Понтом, яке закінчилося об’єднанням двох країн наприкінці II ст. до н. е.

тому будь які реконструкції можуть бути тільки умовними, хоча на початку п’ятого рядка слово “сатрап” достатньо вірогідно: Mark Lidzbarski, “Aramäische Inschriften”. *Ephemeris für semitische Epigraphik*, b. 3. (Giessen: A. Töpelmann), 66; Lipinski, *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics*, 202.

⁶⁰ Patterson, “Rome’s Relationship with Artaxias I of Armenia”, 156; Chaumont and Traina, “Les Arméniens entre l’Iran et le monde gréco-romain (Ve siècle av. J.-C. – vers 300 ap. J.-C.)”, 113.

⁶¹ Kobes, *Kleine Könige: Untersuchungen zu den Lokaldynasten im hellenistischen Kleinasien (323–188 v.Chr.)*, 36; Payen, *Dans l’ombre des empires. Les suites géopolitiques du traité d’Apamée en Anatolie*, 122.

⁶² Patterson, “Rome’s Relationship with Artaxias I of Armenia”, 158.

⁶³ С. Паясян стверджує, що спроба була, але невдала: Simon Payaslian, *The History of Armenia: From the Origins to the Present*. (New York: Palgrave Macmillan US, 2008), 17. Беручи до уваги вказівку Страбона, що іноді маловірменські династи мали дружбу з володарями Великої Вірменії, можна припустити встановлення тимчасового контролю над Малою Вірменією з боку царства Артаксія I, яке не знайшло відображення у джерелах.

REFERENCES

- Adcock, Frank Ezra. "Lesser Armenia and Galatia after Pompey's Settlement of the East". *The Journal of Roman Studies* 27.1 (1937): 12–17.
- Adontz, Nicholas. *Armenia in the Period of Justinian: the Political Conditions Based on the Naxarar System*, edited by Nina Garsoïan. Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970.
- Babelon, Ernest. *Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène*. Paris: C. Rollin & Feuardent, 1890.
- Ballesteros Pastor, Luis. "Los príncipes del Ponto. La política onomástica de Mitridates Eupátor como factor de propaganda dinástica". *Revue des études anciennes* 117, 2 (2015): 425–445.
- Ballesteros Pastor, Luis. *Pompeyo Trogo, Justino y Mitridates. Comentario al Epítome de las Historias Filípicas (37,1,6 - 38,8,1)*. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag, 2013.
- Ballesteros Pastor, Luis. "Pontus and Sophene in the Late Hellenistic Period: the King Arsaces and the Prince Arcathias". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 226 (2023): 104–112.
- Ballesteros Pastor, Luis. "The Satrapy of Western Armenia in the Mithridatid Kingdom". *Mobility in Research on the Black Sea (Iași, July 5–10, 2015)*, edited by Victor Cojocaru and Alexander Rubel. Cluj–Napoca: Mega, 2016. 288–303.
- Berzon, Ekaterina, Gabelko, Oleg. "Metonomasía kak sredstvo dinasticheskoy politiki v ellinisticheskoy mire". *Vestnik drevney istorii* 78/2 (2018): 42–64. (in Russian).
- Briant, Pierre. *Histoire de l'empire perse. De Cyrus à Alexandre*. Paris: Fayard, 1996.
- Burstein, Stanley. "The Aftermath of the Peace of Apamea". *American journal of ancient history* 5, 1 (1980): 1–12.
- Capdetrey, Laurent. *Le pouvoir séleucide. Territoire, administration, finances d'un royaume hellénistique (312–129 avant J.-C.)*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2007.
- Chaumont, Marie-Louise and Traina, Giusto. "Les Arméniens entre l'Iran et le monde gréco-romain (Ve siècle av. J.-C. - vers 300 ap. J.-C.)". *Histoire du peuple arménien*, edited by Gérard Dédéyan. Toulouse: Privat, 2007. 101–62.
- Collatz, Christian-Friedrich, Gützlaf, Melsene and Helms, Hadwig. *Polybios-Lexikon*, b. 1. 1 Berlin: Akademie Verlag, 2000.
- Collatz, Christian-Friedrich, Gützlaf, Melsene and Helms, Hadwig. *Polybios-Lexikon*, b. 3. 1. Berlin: Akademie Verlag, 2002.
- Coşkun, Altay. "Philologische, genealogische und politische Überlegungen zu Ardys und Mithradates, zwei Söhnen des Antiochos Megas (Liv. 33,19,9)". *Latomus* 75/4 (2016): 849–861.
- Cumont, Franz. "Une inscription gréco-araméenne d'Asie Mineure". *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 49-1 (1905): 93–104.
- Dusinberre, Elspeth. *Empire, Authority, and Autonomy in Achaemenid Anatolia*. New York: Cambridge University Press, 2015.
- Engels, David. "Antiochos III. der Große und sein Reich. Überlegungen zur ‚Feudalisierung‘ der seleukidischen Peripherie". *Orient und Okzident in hellenistischer Zeit*, edited by Friedhelm Hofmann and Karin Stella Schmidt. Vaterstetten: Verlag Patrick Brose, 2014. 31–75.
- Errington, Malcolm. *Die Staatsverträge des Altertums. Bd. 4: Die Verträge der griechisch-römischen Welt von ca. 200 v. Chr. bis zum Beginn der Kaiserzeit*. München: Verlag C.H.Beck, 2020.
- Grainger, John. *Great Power Diplomacy in the Hellenistic World*. London; New York: Routledge, 2017.
- Heinen, Heinz. "Die Anfänge der Beziehungen Roms zum nördlichen Schwarzmeerraum. Die Romfreundschaft der Chersonesiten (IOSPE I2 402)". *Roms auswärtige Freunde in der späten Republik und im frühen Prinzipat*, edited by Altay Coşkun. Göttingen: Duehrkohp & Radicke, 2005. 31–54.
- Klinkott, Hilmar. "Satrapies of the Persian Empire in Asia Minor: Lydia, Caria, Lycia, Phrygia, and Cappadocia". *The Oxford History of the Ancient Near East, v. 5: The Age of Persia*, edited by Karen Radner and Nadine Moeller. New York: Oxford University Press, 2023. 592–648.
- Kobes, Jörn. *Kleine Könige: Untersuchungen zu den Lokaldynasten im hellenistischen Kleinasien (323–188 v. Chr.)*. St. Katharinen: Scripta Mercaturae, 1996.
- Kosmin, Paul. *The Land of the Elephant Kings: Space, Territory, and Ideology in the Seleucid Empire*. Cambridge, MA–London: Harvard University Press, 2014.
- Kovacs, Frank. *Armenian Coinage in the Classical Period*. Lancaster, Pennsylvania: Classical Numismatic Group, 2016.
- Lemaire, André. "L'exploitation des sources ouest-sémitiques (araméennes, phéniciennes, hébraïques et minéennes)". *Topoi. Orient-Occident Suppl.* 1 (1997): 305–322.
- Lemaire, André. "Textes araméens d'Anatolie d'époque perse", dostupno 08 chervnya 2023, <http://www.achemenet.com/pdf/aramaic/cappadocel3.pdf>
- Lidzbarski, Mark. "Aramäische Inschriften". *Ephemeris für semitische Epigraphik*, b. 3. Giessen: A. Töpelmann. 63–67.
- Lipinski, Edward. "The Greek-Aramaic inscriptions from Ağaç Kale". *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, edited by Ekrem Akurgal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978. 267–272.
- Lipinski, Edward. *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics*. Leuven: Leuven University Press, 1975.

- Marciak, Michał. *Sophene, Gordyene, and Adiabene. Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*. Leiden, Boston: Brill, 2017.
- McGing, Brian. *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontus*. Leiden: Brill, 1986.
- Mørkholm, Otto. *Antiochus IV of Syria*. Copenhagen: Gyldendal, 1966.
- Molev, Yevgeniy. “Malaya Armeniya i Mitridat Yevpator”. *Problemy antichnoy istorii i kul'tury*, edited by Boris Piotrovskiy. p. 1. Yerevan: Izd-vo AN ArmSSR, 1979. 185–190. (in Russian).
- Muccioli, Federicomaria. *Gli epiteti ufficiali dei re ellenistici*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 2013.
- Niese, Benedikt. *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea*, t. 3. Gotha: Perthes, 1903.
- Osten, Hans Henning, von der. “Aghaya Kaleh”. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 45.4 (1929): 275–278.
- Patterson, Lee. “Rome’s Relationship with Artaxias I of Armenia”. *Ancient History Bulletin* 15.4 (2001): 154–62.
- Payaslian, Simon. *The History of Armenia: From the Origins to the Present*. New York: Palgrave Macmillan US, 2008.
- Payen, Germain. *Dans l’ombre des empires. Les suites géopolitiques du traité d’Apamée en Anatolie*. Québec: Presses de l’Université Laval, 2020.
- Payen, Germain. “La guerre d’Eumène II et ses alliés contre Pharnace (182–179 av. J.-C.). Problèmes et lectures géopolitiques des suites du traité d’Apamée”. *Dialogues d’histoire ancienne Suppl.* 22 (2021): 157–81.
- Payen, Germain. “L’influence séleucide sur les dynasties anatoliennes après le traité d’Apamée”. *Rome and the Seleukid East. Selected Papers from the Seleukid Study Day V, Brussels, 21–23 August 2015*, edited by Altay Coşkun and David Engels. Leuven: Peeters, 2019. 279–308.
- Reinach, Théodore. *Mithridate Eupator, roi de Pont*. Paris: Firmin-Didot et cie, 1896.
- Schottky, Martin. *Media Atropatene und Groß-Armenien in hellenistischer Zeit*. Bonn: Habelt, 1989.
- Scolnic, Benjamin. “ντίπατρος δελφιδόας: Was Antipatros son of Epigonos of Telmessos the “Nephew” of Antiochos III?”. *Dialogues d’histoire ancienne* 48/2 (2022): 175–89.
- Sherwin-White, Susan and Kuhrt, Amelie. *From Samarkand to Sardis: A New Approach to the Seleucid Empire*. London: Duckworth, 1993.
- Supplementum Epigraphicum Graecum*, edited by Harry Pleket and Ronald Stroud, v. 29. Amsterdam: J.C. Gieben, Publisher, 1982.
- Syme, Ronald. *Anatolica. Studies in Strabo*, edited by Anthony Birley. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Traina, Giusto. “Rois ou dynastes? Les territoires arméniens à l’époque d’Antiochos III”. *Antiochos III et l’Orient: journées d’études franco-allemandes, Nancy 6–8 juin 2016*, edited by Christophe Feyel and Laetitia Graslin-Thomé. Nancy: ADRA; Paris: De Boccard, 2017. 377–388.
- Toumanoff, Cyril. *Studies in Christian Caucasian History*. Washington: Georgetown University Press, 1963.
- Walbank, Frank William. *A Historical Commentary on Polybius*. v. 3. Oxford: The Clarendon Press, 1979.

LESSER ARMENIA IN THE FIRST HALF OF THE 2ND CENTURY BC: FORGOTTEN STATE

Sergey LYTOVCHENKO

V. N. Karazin Kharkiv National University,
Department of Ancient World and Middle Age
4 Svobody sq., 61022, Kharkiv

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7602-9534>

The history of Lesser Armenia has rarely attracted significant attention from modern researchers, which is disproportionate to the notable influence this small state sometimes exerted on international relations in the Asia Minor region during the 2nd–1st centuries BC. Consequently, with a nearly complete lack of specialized research, there exists a large number of references to Lesser Armenia in the works of contemporary scholars, most of whom have attempted to create their own reconstructions of events. This has naturally led to the emergence of numerous contradictory hypotheses, further complicating the history of international relations in Asia Minor.

Notable instances include the involvement of the Armenian “satrap” Mithridates in the general Asiatic conflict of 182–179 BC. According to Polybius, “Mithridates, Satrap of Armenia,” was an ally of the Pontic king Pharnaces, who fought an unsuccessful war against the Pergamo–Bithynian–Cappadocian coalition. In the passage, Mithridates’ name is mentioned twice: first immediately after Pharnaces’ name without additional context (Polib. 25.2.3), and then at the end of the account with specific conditions and an indication of territory and status (Polib. 25.2.11). Over more than a century of research, several explanations have been proposed for this account: the passage refers to two different individuals: the first Mithridates is the brother of Pharnaces, and the second is the Armenian satrap. There was only one Mithridates, the brother of Pharnaces. Mithridates was a single individual who served as an Armenian satrap. Mithridates in Polybius’ account is identical to Mithridates, the nephew/grandson of Antiochos III Megas. Mithridates was the half-brother of Artaxias (Artashes) I, king of Greater Armenia. There is also no consensus regarding the territory Mithridates controlled; it might have been either Lesser Armenia or Sophene. His status is also debated: he is considered by some to be a subject of Pharnaces I of Pontus, Artaxias I of Armenia, or even the Seleucids. Given these uncertainties, a confident reconstruction of events is almost impossible, leading to radical conclusions, such as the claim that Lesser Armenia was

always part of the Pontic kingdom. However, we believe that the available sources allow us to determine the status and ownership of Mithridates' possessions.

The features of Polybius' text indicate that we are not dealing with a verbatim quote from an agreement but with a fairly free retelling. Therefore, we can assume that the source mentions only one Mithridates, namely the satrap of Armenia. This Mithridates could not have been the ruler of the Armenian kingdom of Sophene because we know of the Sophene king Zariadris, making it implausible that Mithridates lost his royal title. The most challenging issue is Mithridates' status, as the title "satrap" is reasonably perceived by researchers as a sign of dependence. However, we cannot be sure that Polybius accurately conveyed Mithridates' true title. For instance, in the same passage, Polybius does not refer to Artashes I as king, although he held this title. Moreover, under the treaty terms, Mithridates acts as a completely independent ruler, concluding international agreements, having his own treasury and financial obligations, and controlling significant military forces. The rulers of Lesser Armenia did not hold the title "king" until the mid-1st century BC, a situation not uncommon in Asia Minor.

This is likely what Strabo meant when he noted that Lesser Armenia was always ruled by dynasts (Strabo, 12,3,28). However, the term "dynast" was used in Polybius' text to designate other rulers mentioned in the agreement but not directly participating in the war, including Artaxias I. Therefore, we believe that Polybius, or his source, was compelled to use the title "satrap" not to indicate Mithridates' dependent position. As evidenced by the bilingual inscription found at Ağaça Kale, in this region and at this time, this title was considered hereditary and did not imply dependence. Although unlikely, it is conceivable that Mithridates could have indeed borne the title of "satrap," not as a sign of dependence, but as a tribute to a tradition rooted in the region's distant Achaemenid past.

Key words: Lesser Armenia, satrap, Greater Armenia, Mithridates, Artaxias, Hellenism, Pontus, Seleucids.